

Tallózó Illyés-centenárium

DOMOKOS MÁTYÁS

A KÖLTŐ PRÓZÁJA NEM KÖLTŐI PRÓZA - A PRÓZAÍRÓ ILLYÉS GYULA

[...] Az illyési próza ismerőinek közös olvasói alapélménye, hogy a váratlan és kiszámíthatatlan, előre nem sejthető szófűzések drámai feszültsége milyen magától értetődő természetességgel hat az illyési grammatika jóvoltából. Rendkívül gazdag és a próza alapjául szolgáló folyóbeszédben nemigen előforduló szókincse, színező nyelvi fordulatai és árnyalatai ellenére olvasója ösztönösen érzi, s ezzel ejti őt rabul az író, hogy amit a prózaíró Illyés mond, s főképp, *ahogyan* mondja, azt nem is lehetne másként mondani. Vagy Illyés szavával élve: az ő prózaírói „szórakozása”, mintha szándéktalanul is a jó öreg Cicero nézetét illusztrálná, hogy tudniillik a jó prózai beszéd mondatait, szavainak a sorrendjét nem lehet megváltoztatni, mert azzal tönkretennénk. – Németh László jegyezte meg egy prózaíróval kapcsolatban, hogy minden írói stílus tulajdonképpen erőszaktétel a nyelven. De hát Illyés Gyula összehéthetetlenül egyéni hanghordozású prózája éppen azzal bilincsel le, hogy ezt a nyelvi erőszaktételt nem érezni rajta. A magyar szórend más nyelvekénél nagyobb szabadságában rejlik az illyési próza elevenségének természetes elixírje? Amit a hazulról, a dunántúli puszták világából belélegzett anyanyelv ösztönös biztonsága hitelesít? Az tehát, amivel a *Kora tavasz* kiadója, s író nemzedéktársa, Illés Endre érvelt annak idején a magyar királyi ügyészségen, a mű engedélyezését kérve, annak legfőbb értékeként felmutatva, hogy tudniillik „tízmillió magyar közül Illyés Gyula tud ma a legszebben magyarul”? Aminek a legfőbb bizonyítékát az írói szókincs páratlan gazdagsága és változatossága mellett, ami együtt jár a gondolkodó írói elme hol tragédiába, hol játékos iróniába játszó és ihletett izgalmi állapotának elragadó stílis visszautkröződésével, Illés Endre szinte paradox módon abban vélte megtalálni, hogy ez az író visszatallált „a feledésbe süllyedő egyszerűséghez”, s ezáltal az írói beszédmód „könnyed, ömlő természetességhez.” [...]

(Új Dumatáj, 2002. december)

GÖRÖMBEI ANDRÁS
ILLYÉS GYULA EMLÉKEZETE

[...] Együtt akarja látni és értelmezni a lét egymástól különböző minőségű elemeit. A szűkített perspektívát csak pillanatokra alkalmazza, hogy annál nagyobb távlat nyíljon a versben a távoli pólusokkal való szembesítéskor. A gazdag perspektívajáték a megismerés, a létföltárás hatékony eszköze Illyés költészetében. „Értelme csak a felfedezésnek van. A költő csak ezáltal lehet cselekvő. A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik...” – írta *A tárgyvilágosság lírája* című tanulmányában. Költői szemléletének két fő esztétikai alapelve a tárgyiasság és a gondolatiság.

Tárgyas költészetének különlegessége abból származik, hogy rendkívül sok elemből – népköltészeti és avantgárd ösztönzésből, Füst Milánon átszűrűt Berzsenyiből és Petőfitől örökölt plebejus indulatból – ötvözött saját hangon kezd dialógust a tárgyi világgal. Így bontja ki a tárgyakból a „bennük rejtőző költészetet”. Tárgyas példázatversei a költői reflexió váratlansága és ereje révén életakaratot sugalló ösztönzések, tanítások. „Az ő rendkívüli intelligenciája sose taglózza le az életkedvet, nem áll ki fanyar kritikusként a cselekvő ember elé, inkább mögé áll – sugalmazónak és bujtogatónak. Még a reménytelenséget is körberöpdösteti valamiféle tapasztalatból vagy csontból áradó vigasszal” – jellemezte Csoóri Sándor.

A cselekvő, rendteremtő életakaratot szolgálja Illyés racionalizmusa is. Viszonya a gondolatokhoz éppolyan természetes, mint a tárgyakhoz. „Csak az lehet hasznos ismeretünk a világról, amely eszünk bírálatát is megállja. Létiünkről nem álmodunk, hanem tényeket.” Ez a tisztázó, elrendező szándék telíti gondolatokkal Illyés költészetét. Nagy gondolati verseiben beavat gondolkodásának folyamatába. Itt van igazán elemében sokszínű kedélye és látószögváltozó szemléleti elevensége.

A „magunk vagyunk” tudata intellektuális vonatkozásban is rendkívüli teljesítményekre ösztönözte: műveiben racionálisan is meg akarta érteni a világot és rendet akart teremteni benne. Létünk és történelmünk meghatározó jelenségeivel és eseményeivel intellektuális szinten is szembenézett. [...]

(*Tiszatáj*, 2002. november)

LENGYEL ANDRÁS
A „KORSZERŰTLEN” ILLYÉS

[...] Az Illyés-szerep (s következtében maga az életmű) megítélésének is egyik Achilles-sarka, úgy tetszik, az úgynevezett *képviselési* elv kérdése. Képviselet-e az író, a mű bárkit is, önmagán túl? A mai irodalomtudományi *mainstream* a szuverén én, az úgynevezett én-integritás elvesztésének tényével számol, sőt ennek hiányát emeli mértékké. Az a műalkotásban megjelenő *én*, amely ma is „egész”, s mint ilyen értelmezi, írja le és jeleníti meg a környező világot, idegennak, nem valószínűnek, üres fikciónak tetszik e nézőpontból. Az integritását elvesztett én pedig legfőljebb a személyes, egyedi *törtésg* élményét fejezheti ki autentikusan, vagy – egyre inkább – a szövegszerűvé alakított világ, azaz maga a szöveg kombinatorikáját végezheti – sem önmagát mint egészt, sem a világot mint teljességet nem jelenítheti meg. Minden kísérlet, amely erre irányul(na), eleve illuzórikus és értelmetlen – legalábbis a kimondott, kimondatlan „korszerű” előföltevés szerint. Következésképpen, vélik, a szuverén énnak egy másik én vagy én-csoport nevében való megszólalása eleve illuzórikus, öncsaló fejlemény.

Életérzésekkel, korhangulattal, kivált ha mindez reflektálatlanul maradó előföltevéssé válik, nehéz, sőt szinte lehetetlen vitázni. Ha valakinek *ez* a személyes élménye, ha *ezt* érzi valóságosnak, minden ellenkezőt állító érv irreleváns. Egy dolgot azonban nem árt emlékezetbe idézni: ha álláspontunk *történetiségét* valljuk, ahogy ezt a szuverén én elvesztésnek fejleményére hivatkozó teszük, saját pozíciónkat (s előföltevéseinket) is illő történeti fejleménynek tekinteni. S így minden, előre rögzített értelmezői pozíciót viszonylagosként kell kezelniünk – a magunkét is. Magyarán: az én-integritás kérdése *mozgó és nyitott* kérdés; az elvesztését, nemlétét deklaráló saját értelmezői pozícióim semmivel sem magasabb rendű, mint az, amelyet kárhoztatok.

Az én-integritás bonyolult kérdése csakis történeti fejleményként, konkrét szituáció konkrét elemzéseként közelíthető meg. Minden más kísérlet önkényes. [...]

(Forrás, 2002. november)

YLVESTRE CLANCIER
HOMMAGE À ILLYÉS

[...] A húszas évek végétől a harmincas évek végéig Illyés költészetét főként a mezei munkások mindennapi élete inspirálta. Ifjúságának szürrealizmusa hamarosan átadta helyét egy egyszerűbb és világosabb, s így konkrétabb stílusnak. Különlegessége, hogy visszhangját adta a társadalmi elégedetlenségnek; tisztánlátása mélyreható. Költői írásai narratív és lírai hangvételt vegyítenek. Amint Tamás Attila igen találóan hangsúlyozta Illyésről szóló tanulmányában – amely *A magyar irodalom története a kezdetektől napjainkig* című, Klaniczay Tibor által szerkesztett kötetben, a Corvina Kiadónál jelent meg 1977-ben, majd az egész kötet franciául is, Pődör László irányításával, a hugom, Juliette Reix és számos más műfordító együttműködésének eredményeként – Illyés stílusa úgy nyilvánul meg a leíró jellegű poémákban, mint „hideg irónia és megfigyelés”, így az *Ifjúság*, a *Három öreg*, a *Hősökről beszéltek* című elbeszélő költeményeiben és a *Rend a romokban* című verseskötetében is, amelyek mind a harmincas években láttak napvilágot. Húség és szerénység jellemzi; a költő, a föld népének fia elismert alkotó, de rejtve lakozik az övéi között, akik nem ismerik alkotómunkáját, s nem tudják, hogy honnan ereszkedik le röghöz kötött családjához, amint erről *A kocsissorról* című versében is szól. [...]

(Lyukasóra, 2002. december)

POMOGÁTS BÉLA
ILLYÉS GYULA ERDÉLYBEN

[...] a Magyar Nemzet 1977-es karácsonyi, majd 1978-as újrési számában közreadott, Herder közismert jóslatára és Ady Endrének a nemzeti fennmaradást illető szorongásaira adott válasza foglalta össze a legteljesebben azokat a felismeréseket, amelyekre Illyés az erdélyi (és a felvidéki) magyarság súlyos megpróbáltatásaira figyelve eljutott. „A világon – fejtegette – mintegy tizenöt-tizenhat millió magyar él. Ebből azonban csak tízmillió az ország területén, határain belül; a többi kívül, jelentékeny részben úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja. Jól oda kell néznünk, hogy a valóság és vele egy eltakarhatatlan kérdés határait lássuk.” Ezt követve jelentette be, hogy – a hivatalos nézetekkel ellentétben – a magyar kisebbségi népcsoportok kér-

dését nem lehet megoldottnak tekinteni: „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi. A békeszerződések ezeket, mint maguktól értetődőket, az egyéni jogok közé iktatták. Az országok, melyeknek bármily tömegű diaszpóráik vannak, csak egyéni magatartásukkal fejezhetik ki azt, miként vélekednek a legelemibb – legemberibb – jogok helyes vagy helytelen alkalmazásáról.”

A *Válasz* igen széles körű nemzetközi visszhangot keltett, a bukaresti hatalom bértollnokai pedig valóságos rágalomhadjáratot indítottak Illyés ellen. Közöttük is egy román történész, (a tudományos világban máskülönben teljesen súlytalan) Mihnea Gheorghiu akadémikus intézte Illyés írása és személye ellen a legélesebb támadást. Az akkori Kádár János- és Aczél György-féle hazai politikai vezetés nem kívánta megvédeni Illyés Gyula igazát, és nem kívánta hozzá hasonlóan szóvá tenni az erdélyi magyarság jogsérelmeit. Ellenkezőleg, megtiltották, hogy a Magyar Nemzet közölje Illyés egyébként igen mértéktartó *Fegyelmezetten* című válaszát, és megakadályozták, hogy az erdélyi magyarok súlyos helyzetével foglalkozó tanulmány szövegét is közlő kötet, Illyés *Szellem és erőszak* című, már kinyomtatott könyve az olvasók kezébe kerüljön. [...]

(*Európai Utas*, 2002/3.)

MÓRO CZ ZSOLT

LÉPÉSEK ILLYÉS FELÉ – AZ ÖNTEREMTÉS ALKALMAI

[...] Illyés alapvető bajnak vélte a szellem területén az individualizációt, azt, hogy közösség nem vesz részt alkotó módon egy-egy mű létrehozásában, így nem érvényesülhet hibakiküszöbölő cenzúrája. A népnyelvet tartotta minden fogyatékosága mellett követendőnek, művészi alapnak költészete számára. Miért jó a nép nyelve – kérdezte, majd válaszolt –: amiért teremtő erejű. Legaggasztóbb jelenségnek éppen nyelvünk teremtő erejének kihagyását érezte. „Elhagytak szellemeid” – írta abban a versében (a *Koszorúban*), amely arról tanúskodik, hogy mégsem hagyták el a magyar nyelvet teremtő szellemei. Ezt a szellemet mostanáig a nép őrizte. Illyés nem fényképről, néprajzi munkákból ismerte a népet. Tisztában volt vele – a szobatudósokkal ellentétben –, hogy a kondás nem értelmi, hanem társadalmi elmaradottsága miatt nem részesült a műveltség bizonyos áldásaiban. A hortobágyi pásztor – jegyzi meg egyik esszéjében a kulturálatlanság és nyelvi szegénység vádjára válassza – csak az állattartás köréből több ezer szót használ. Korunk nyelvi elsi-

városodása, a lét elgépiesedése az anyanyelven belül afféle basic-nyelvet hozott létre. A tünet ma már jelzésértékű: a nagy teremtő szellemeket előbb-utóbb kiszorítja az automatizmus, az elszemélytelenedés szelleme. A nyelv és az alkotás mélylélektani összefüggéseiről több elgondolkodtató megjegyzést tett a költő. Mindössze kettőt idézek. Babits művészete kapcsán fejtegeti a formai tökély és az őszinteség különös ellentétét. Késői, szinte dadogó versei – állítja – hitelesebbek, megrendítőbbek a virtuóz, csillogó nyelvi vértetben előtünk állóknál. Másutt – a népköltészetre és József Attilára hivatkozva – a magyar versek rendkívül tömör kép- és hangjátékára irányítja a figyelmet, ami szerinte vetekszik a haikukkal. Kimutatja a népköltészet expresszionista, szürrealista, szimbolista vonásait: az avantgárd sokszor erőltetett, percnyi modernizmusán túl az állandóan jelenlevő korszerűséget. Ha a népiség lényegét az őskortól mostanáig a tradíció megőrzésében és ésszerű továbbvitelében határozzuk meg, akkor közel kerültünk Illyés felfogásához. A modernizmust a bartóki-kodályi szinten képes ötvözni a legősibb hagyomány. Utalásai, képei, ritmusai felidéznek Párizs forgatagát, a Dunántúlon átrobogó tatár lovak patkóinak vészjósoló hangjait, Bartók „agresszív” futamait. Eppen erről a verséről állítja Mérei Ferenc, hogy a 20. századi közös sorsnak, a „mert olyanokat éltünk meg, amire / ma sincs ige” élménykörének mesterei megidézése. Az önmagából kifordult világ, „Picasso kétorrú hajadonjai, / hatlábú ménjei”: ez az együttes élményre való utalásos művészet elemi erejű igazi megfogalmazása – mondja a pszichológus. „Nem jelkép, hanem konkrét utalás – élménymaradvány, tárgyi jelentésmaradvány – a konkrét közös élményre.” Illyés hasonló élményeket hozott magával gyermekkorából, amelyeket könyvek sorában dolgozott fel. Ebben az élménykörben gyökerezik népisége. [...]

(*Hitel*, 2003/2.)

ALFÖLDY JENŐ

VIZSGÁLAT AZ „ÖRÖK DOLGOK” ÜGYÉBEN

[...] Miközben élénk vita folyik Illyés Gyula társadalmi, nemzeti és közéleti verseinek értékelése körül a kerek számú évforduló alkalmából – és folynak méltó viták remélhetőleg a jövőben is, úgy, ahogy klasszikus életművekhez illik –, árnyékban maradnak a költői életmű igen lényeges tartományai. Olyan művek is, amelyek tárgyi bizonyítékok lehetnek abban a perben, amelynek vádirataiban rendszerint azt szögezik a költőnek, hogy a közösséget kiálló –

és ha kellett, kiáltó – versek írója elhanyagolta az emberi lét nagy kérdéseit. Olyanokat, amelyeket az Arany Jánossal vitába szálló Reviczky Gyula „általános emberi” néven foglalt össze, és amelyeket sokszor indokolatlanul állítanak szembe a nemzetért vagy a társadalmi egyenlőtlenséggel küzdő művekkel. Úgy gondolom, nem árt a figyelmeztetés: Illyés Gyula mindenekelőtt költői minőségében lett évszázadunk nagy magyarja.

Költészetének jelentős része fogant a létezés, a szerelem, a mulandóság, a kozmikus élmény ihletében. Ilyen verseiből is terjedelmes válogatásokat lehetne összeállítani. Alighanem meghökkenést kelthetne egy ilyen könyv azok körében is, akik a nemzet és a demokrácia vagy a szociális igazság fórumain elhangzó műveit nem kedvelik, s legszívesebben a „verspublicisztika”, netán a „szónoki beszéd” műfajába utalnák őket.

Kétségtelen, hogy a közélet „forró drótjain” terjedő költemények között szerényebben húzódnak meg azok a versek, amelyekben Illyés Gyula a nagy szemlélődők rokonaként eszmélkedik. Nemzeti létünk intézte úgy megoldatlan, föltépett sebként ma is ki-kivérző sorskérdéseivel, hogy a költő egyes művei a nemzet szimbólumaivá legyenek, amelyek ma már nem hiányoznak a tankönyvekből és vasárnapi újságmelléletekből, mint afféle „szent közhelemek”, mások viszont csak a versolvasó kevesek lámpaoltás előtti csemegéi maradtak. Valójában az egyes embert érintő lelki kérdések is mindnyájunk számára azonosak, és ilyen értelemben ugyancsak közösek. Igen, hiszem, hogy a szerelem, a halál, a természet, az öregedés, a mulandóság, a békesség, az örömteli vagy a megrendítő pillanat külön-külön mindenki számára éppúgy „közügy”, mint az egyenlőség, testvériség, szabadság szentháromsága. Mint a nemzet, a társadalom, a történelem és a politika dolgai. [...]

(Kortárs, 2002/11.)

MONOSTORI IMRE

„HŰ EURÓPAI” ÉS „HÍV MAGYAR” - BEKEZDÉSEK ILLYÉS GYULA PATRIOTIZMUSÁRÓL

[...] Illyés Gyula nemzetfelfogása, „nemzet” fogalma leginkább a közfelfogáshoz közelít. (Közös múlt, azonos nyelv, közös kultúra stb.) Legfőbb ismerve, illetőleg kohéziós értéke az *érzület*, a nemzeti *közösségnek* mint történelmi lételemnek a tudata s ennek érzelmi reakcióhalmaza. A nemzetben egy adott „fajta” (magyar, francia, német, angol, norvég stb.) történelmileg kiala-

kult lelkiállapota manifesztálódik. A nemzet közösségként létezik, s ekként is működik. A nemzethez való ragaszkodást „az erkölcsstan elemei”, valamint „a lélektan jelenségei” hozzák létre és motiválják. (*Hajszálgyökerek*, 1967) Az „erkölcsstan” a kötelesség oldaláról szól bele nemzeti mivoltunk szabályozásába. A nemzethez tartozás ugyanis nemcsak érzelmi kötődés, hanem kötelesség, kötelezettség, azaz feladatvállalás is. Aki a nemzetnek mint közösségnek a tagja, az „nem működhet annak nemcsak léte, hanem jóléte ellenében sem. Közös magánérdeünk, hogy ez az egység kifelé, befelé minél erősebb legyen.” (*Mire jó egy nemzet, vagy egy évszázad tanácsai*, 1976)

„Közös magánérdek” – fogalmaz Illyés, világossá téve, hogy nemcsak az egyén nyer a közösségi lét által, de a közösség – a nemzet – is érdekelt egyes tagjainak boldogulásában.

A „jó nemzet” ismérvei Illyésnél – akárcsak a jó magyaréi – úgyszintén bármely európai nációra érvényesek, vonatkoztathatók. „Az a jó nemzet – írja ugyanitt –, amelyben jól érzem magam. Ahol szívesen adok és fogadok el parolát. Ahol minden honfitársamat velem egyenrangúnak ismerem el. [...] Amely nem azzal erős, hogy lökni, hanem hogy vonzani tud.” Folytathatjuk a sort ennek az egyetemesre, „internacionalistára” hangolt nemzetfelfogásnak az értelmezésére egy sokat idézett fogalom helyzetmagyarázatával, amelyben a *nemzeti*, illetőleg a *nacionalista* állítódik egymással szembe. „Nemzeti – írja –, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért. (*Szakvizsgán – nacionalizmusból*) A *sovinizmus* pedig éppen a nemzeti tudat hiánya. Illyés a fasiszmus újabb kiadásainak tömör megfogalmazásaként éppen a nemzeti közösség igényeinek és vágyainak a visszaéléseles kijátszását nevezi meg. Azt mondja, hogy „fasiszta az, aki a maga nyelvi, nemzeti közösségének több jogot szán, erőszakkal is, mint a többinek.” (*Hajszálgyökerek*) [...]

(Új Forrás, 2002/9.)